

2. Kulturlandskap

2.1.1. Kirkens omgivelser: Bevaring av kirkegårder og gravminner

Eldre kirkegårder og gravminner rommer store kulturhistoriske og estetiske verdier. Dette informasjonsbladet orienterer om aktuelt lovverk og de forhold man bør ta hensyn til for et forsvarlig vern. Det henvises også til litteratur for utdypet forståelse og gjennomføring av bevaringsplaner. Orienteringen er utarbeidet av Norsk institutt for kulturminneforskning, NIKU, etter oppdrag fra Riksantikvaren.

Utgitt september 2000.

Tidligere var det ikke vanlig med varige gravminner. Gresset ble normalt slått bare noen få ganger i løpet av sommeren og brukt til dyrefor. «En bondebegravelse», oljemaleri fra Telemark av Erik Werenskiöld, 1885.

Foto: Nasjonalgalleriet.

De fleste kirkegårder rommer store kulturhistoriske verdier. Mange av dem har vært brukt i svært lang tid, og ofte kan de fremdeles fortelle om skiftende tiders gravskikk, om våre følelser og holdninger til forfedrene, til døden og til sorgen over de som er gått bort. Kirkestedet kan ha vært sentrum for lokalsamfunnet siden førkristen tid. Kirke og kirkegård danner en enhet. Kontinuerlig pleie gjennom mange generasjoner har ført til at kirkegården er blitt det vakreste parkanlegget i lokalsamfunnet. Kanskje er det også det eneste.

Kirkegårdene, slik vi har fått dem overlevert, har fått sin form i samspill mellom fellesskapet og enkeltpersoner. Fellesskapet tilrettelegger helheten, ved å bestemme plassering og utstrekning, inngjerding og overordnet beplantning. Valg av gravstein blir overlatt til privatpersoner, som også vanligvis står for pleien av det enkelte gravsted. Kirkegården er et kulturminne som de fleste kjenner seg knyttet til og som gir flere former for opplevelser. Det gjelder beliggenhe-

ten i landskapet, dens parkmessige tilrettelegging og utforming av detaljene. Ofte kan vi finne elementer med høy kunstnerisk verdi innenfor kirkegårdsgjerdet.

Under påvirkning av forskjellige landskapsforhold og skiftende holdninger over tid, har den enkelte kirkegård som regel fått sitt eget, personlige preg. Samtidig ser man ofte lokale særtrekk som kan være felles for større eller mindre distrikter.

Noen få kirkegårder har gravminner fra de første kristne århundrene i Norge. Graver uten gravminne fra middelalderen kan ennå finnes på de eldste kirkegårdene. Flere kirkegårder har gravminner fra tiden etter år 1600, men det var først i løpet av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet det ble vanlig med varige gravminner. De fleste gravminnene man finner i dag, er derfor vanligvis fra de siste 100 år.

I tillegg til selve gravminnene, er det mange andre minner etter gammel og verdifull kultur man bør ta hensyn til. Det kan dreie seg om gamle gjerder eller grensemerker, om gamle veifar eller om beplantning. Kirkestedenes rolle som sentra i lokalsamfunnene har dessuten ført til at området kan romme viktige spor i grunnen fra både førkristen tid og senere perioder, som eksempelvis forhistoriske gravhauger. Skjult i grunnen kan vi også finne rester etter en eldre kirke, støpul, kirkegårdsmur, tiendebod eller prestegårder. Slike funn er automatisk fredet dersom de er eldre enn fra år 1537.

Omlegging av kirkegårdsdriften med bruk av stadig større maskiner, kan føre til at kulturminner i grunnen skades eller forsvinner helt. En planlegging som ikke tar hensyn til disse verdiene, kan gi samme resultat.

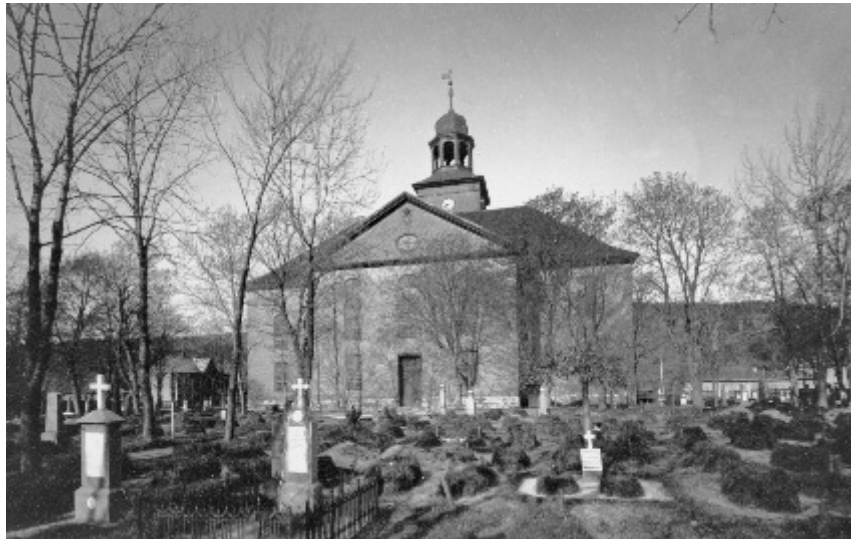
Formelt vern

Fredning hjemlet i lov om kulturminner omfatter alle kirkegårder fra middelalderen, det vil si at alle kirkegårdsarealer som har vært i bruk før år 1537, er automatisk fredet. I praksis har ikke dette ført til restriksjoner på kirkegårder som har vært i kontinuerlig bruk opp til i dag med hensyn til gravlegging og daglig vedlikehold. Det arbeides imidlertid for at kommunene skal regulere disse arealene til spesialområde med formål bevaring etter plan- og bygningsloven, og at det i samarbeid med vernemyndighetene fastsettes reguleringsbestemmelser til vern av de verdier som måtte finnes bevart i det enkelte tilfelle. Forøvrig har Riksantikvaren adgang til å frede kulturminner som kirkegårder og gravminner, uansett alder, ved særskilt vedtak.

Riksantikvaren er fagmyndighet for tiltak som berører automatisk fredete kulturminner som kirker, kirkegårder, klostre og kirkelige anlegg fra middelalderen. På kirkegårder fra middelalderen som har vært i kontinuerlig bruk opp til i dag, må det søkes om dispensasjon fra fredningsbestemmelsene for alle endringer og gravearbeider som ikke skyldes gravlegging eller vanlig stell av eksisterende beplantning. For andre typer automatisk fredete kulturminner i området, er fylkeskommunenes kulturminneadministrasjon/Samisk kulturminneråd rett instans å henvende seg til.

Bevaring etter plan- og bygningsloven kan vedtas av vedkommende kommune som ledd i den kommunale arealplanleggingen. I reguleringsplaner kan kommunen vedta bevaring av større og mindre områder, og fastsette detaljerte vernebestemmelser.

Bevaring hjemlet i gravferdsloven kan vedtas særskilt av kirkelig fellesråd innenfor sitt myndighetsområde. Vedtaket kan formes som en detaljert styring av vernearbeidet og vil inngå som en del av retningslinjene for den daglige driften av kirkegården.

I likhet med mange andre kirkegårder hadde Kongsberg kirkegård tidligere tett med høye gravtuer uregelmessig plassert. De forsvant som følge av parklegging omkring 1900. Velstående personer hadde varige gravminner og noen også støpejernstakitt. Foto ca. 1900, Riksantikvarens arkiv.

Rundskrivet T-3/2000 «Forvaltning av kirke, kirkegård og kirkens omgivelser som kulturminne og kulturmiljø» forklarer regelverket og gir retningslinjer for arbeid med vern av kirkegårder og gravminner. Spesielt kan nevnes at gravminner i kirkegårdens eie som er eldre enn 60 år og yngre enn fra 1536, ikke skal flyttes eller fjernes før vedkommende fylkeskommune/Samisk kulturminneråd har hatt anledning til å uttale seg.

Hva bør vernes?

En kirkegård i bruk er alltid i utvikling. Det kommer til uttrykk ved at det stadig tas i bruk nye graver, at gravutstyr forfaller og ved at vegetasjonen både forandrer seg av egen kraft og har begrenset levetid. Man kan derfor ikke verne alt over lang tid, men man kan gjøre et utvalg og man kan planlegge i tide for å erstatte vegetasjon og sikre gravutstyr som nødvendigvis vil gå til grunne hvis man ikke griper inn.

En enkel tommelfingerregel går ut på at man skal sørge for vern og vedlikehold av både *det unike* og *det representative*. Ved vern av det representative, eller det som er vanlig, vil man som regel måtte gjøre et utvalg

av typiske eksempler fordi man sjelden kan ta vare på alt. Med det unike menes det som skiller seg ut, for eksempel med en sjelden form eller høy kunstnerisk kvalitet. En slik vurdering av det unike og det representative bør gjelde både selve kirkegårdsanlegget og utstyret på gravene.

Det vil som regel være *den eldste delen av kirkegården* som peker seg

Gamle kirkegårder særpreges av variasjon i monumenttyper, gravplassering og vegetasjon. Vår Frelses gravlund i Oslo. Foto: Eldal, NIKU 1996.

Bråthen kirkegård i Kragerø var i bruk på midten av 1800-tallet, og har varierte gravminnetyper fra denne tiden. Terrasser med natursteinsmurer ble bygget for å gi tilstrekkelig gravdybde langs fjellskråningene. Varsomt vedlikehold uten overdreven gressklipping bidrar vesentlig til stemningen i det bevaringsverdige anlegget. Foto: Eldal, Riksantikvaren 1992.

ut for bevaring, vanligvis det området som ligger nærmest kirken. Det er vanligvis dette området som er automatisk fredet etter kulturminneloven dersom det var kirkegård på stedet i middelalderen. På middelalderkirkegårder der gravlegging nærmest kirken i dag har opphørt, er det ønskelig at området reguleres til bevaring og at gravlegging ikke gjenopptas. De mest attraktive gravplassene var vanligvis i området syd og øst for kirken. Det er derfor ofte her man finner det mest særpregete gravutstyret fra forskjellige perioder langt tilbake. Dersom man velger ut området nærmest kirken for bevaring, får man sikret både *en helhet og kirkens innramming i miljøet*. Dermed sikrer man også kirkens nærmiljø mot store inngrep forårsaket av maskinell kirkegårdsdrift. I tillegg til et slikt sammenhengende bevaringsområde, bør man også vurdere bevaring av *enkeltgravminner på resten av kirkegården* slik at man også for fremtiden vil ha eksempler på de forskjellige gravminnetyper som finnes.

Momenter for vernearbeidet

- *Gjerder* markerer historiske grenser og kan være automatisk fredet. De kan også ha stor egenverdi både som grensemarkering, i estetisk utforming, håndverkskvalitet og materialbruk. De kan også representere landskapsarkitektoniske elementer av stor verdi for variasjon i miljøet. Ved kirkegårdsutvidelser kan de fungere som oppdelinger som motvirker en utflytende virkning. Eldre *steingjerder* bør normalt ikke flyttes. *Stakitter* må vedlikeholdes, og når levetiden er ute, bør de fornyes med deler nøyaktig kopiert etter de gamle.
- *Porter* er ofte rikt utformet. Skadete materialer skal erstattes med deler nøyaktig kopiert etter de opprinnelige når vanlig vedlikehold ikke lenger er mulig. Utvidelse av større portaler av hensyn til biler og maskiner bør unngås, og problemet heller løses med egen kjøreport annet sted i en enkel og diskret utforming.
- *Forstøtningsmurer* har vært vanlige for å sikre oppfyllinger. De beriker kirkegårdslandskapet. Ved fare for utrasing må de sikres ved ny oppmuring med samme utseende som før. De bør ikke flyttes eller tildekkes med nye oppfyllinger.
- *Vegdekke* har tradisjonelt vært i naturlige materialer som grus, singel og heller. Moderne materialer som

asfalt og betongheller er fremmedelementer som ikke hører hjemme på en eldre kirkegård. Brolegging med naturstein har mer tradisjon på hovedveier og i bymiljø enn på en landsens kirkegård. Armert gress kan ofte være et godt alternativ til andre faste dekker. På kirkegårder av middelaldersk opprinnelse krever nyanlegg av vegger og skifting av vegdekke dispensasjon fra fredningsbestemmelsene.

- *Maskiner* for drift og vedlikehold bør dimensjoneres og velges ut fra eksisterende forhold. Tilpasning av en eldre kirkegård for nye og større maskiner kan være direkte ødeleggende.
- *Trær på kirkegården* må gis tilstrekkelige vekstvilkår. Erstatninger for gamle trær må planlegges i god tid før levetiden utgår eller når trærne ødelegges av sykdom. Ved beplantning må det tas hensyn til at utsyn fra kirkegården og innsyn fra omgivelsene til kirken blir opprettholdt. En trebeplantning bør tynnes i tide før kirken blir helt utestengt fra omgivelsene. Festere av skyggefulle graver bør få veiledning om mindre lyskrevende arter enn de plantene som vanligvis benyttes på gravstedene.
- *Valg av ny vegetasjon* har stor betydning for helhetspreget. I eldre tid ble det ofte plantet et eksemplar av spesielle hengende eller «sørgende» arter av trær og busker på velstående folks gravsteder. Større trær i stort antall er et relativt nytt fenomen fra slutten av 1800-tallet og fremover. Stedegne arter vil vanligvis passe best inn i helheten når det skal plantes et større antall som ledd i en parkmessig behandling. På kirkegårder av middelaldersk opprinnelse krever ny trebeplantning dispensasjon fra fredningsbestemmelsene.
- *Et uregelmessig preg* var tidligere vanlig på alle kirkegårder. Dette forsvinner nå raskt på grunn av regulering og sanering. Et moderne registreringssystem med nye grav-

kart må *ikke* nødvendigvis føre til at alle gamle og nye gravstøtter skal stå på geledd som soldater.

- *Gravminners rette plass* er på den graven de tilhører. Flytting er en nødløsning når bevaring på opprinnelig plass ikke er mulig.
- *Kantsteiner, jernrammer og gravstakitter* har vært fjernet i stort antall ved rasering i 2. halvdel av 1900-tallet. De gjenstående har fått desto større bevaringsverdi. De kan bli utsatt for setninger og telehiv og vil kreve oppretting fra tid til annen. Jern og tre må gis forsvarlig vedlikehold med maling eller rustbeskyttelse. Skadete deler bør erstattes med kopier. For å lette gressklipping inntil stenkanter og stakitter, og for å hindre skade fra maskinene, kan slike gravminner omgis med en grøft fylt med singel eller grus. Da hindres også vegetasjon som holder på fuktighet og skader både stein, jern og treverk.
- *Utvalg av verneverdige gravminner* bør gjøres for å sikre at de forskjellige gravminnetypene blir bevart for fremtiden. Det gjelder både de sjeldne og de som det fremdeles finnes mange av på den aktuelle kirkegården.
- *Bevaring av hele felt* vil gi større enhet og sikre et sannere bilde av tilstanden på et valgt tidspunkt. Feltbevaring kan med fordel gjøres i området nærmest kirken.
- *Vedlikehold av gamle gravminner* må gjøres faglig forsvarlig for å unngå nye skader. Det kan kreve forskjellige typer spesialarbeid og bruk av kjemikalier. Vedlikehold av gravminner i stein og støpejern er beskrevet i «Bevaringsarbeid på kirkegårder» fra Landslaget for kirkegårdskultur og i Riksantikvarens informasjonsblader.
- *Gravminner av tre og løse bergarter* har vært vanlige mange steder. De er ofte rikt utskåret eller skulpturert og er spesielt utsatt for nedbryting av fuktighet med påfølgende råte, frostsprenging eller av forurensing. Verdifulle eksempla-

På Sør-Fron kirkegård er verdifulle gravminner i løse bergarter fra slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet sikret under tak. Foto: Eldal, NIKU 1996.

rer må sikres i tide ved overdekning, enten på stedet eller ved at de bringes under tak annet sted. Ofte kan plassering under et stort takutstikk på ytterveggen av en bygning tilknyttet kirkegården være den minst skjemmende løsningen. Tradisjonelt har kirketårn og kirkeloft vært en vanlig oppbevaringsplass, men disse stedene har begrenset tilgjengelighet dersom gjenstandene fortjener fremvisning.

- *Gjenbruk av graver* har tidligere vært det vanlige og er fremdeles like aktuelt. Nye urnegraver kan dessuten plasseres uten å berøre dypereleggende, eldre kistegraver. Der det allerede står et verneverdig gravminne, bør det arbeides for at dette blir stående.
- *Gjenbruk av gravminner* har vært mest vanlig på familiegraver, men praktiseres etter hvert også enkelte steder for nye festere. Det kan være hensiktsmessig å dekke eldre innskrifter med nye navneplater i stein eller bronse. Nye navneplater kan eventuelt unngås ved at gravminnet vendes og at den tidligere baksiden tas i bruk for nye innskrifter.
- «*Museumsavdeling*» for gravminner kan være hensiktsmessig for oppstilling av bevaringsverdige

gravminner som allerede er fjernet fra sin opprinnelige plass. Flytting av andre verneverdige gravminner til en slik avdeling bør bare gjøres som en nødløsning når bevaring på opprinnelig plass ikke er mulig. Den mest økonomiske plassering av en eventuell museumsavdeling vil være på områder som er for

Litteratur

- A. Bugge Amundsen: Kirkegården. En oppdagelsesferd i et immaterielt kulturlandskap, i: *Norveg. Tidsskrift for etnologi og folkloristikk* 1993 nr. 1, s. 83-96.
- S. Christie: Gravminnenes utvikling, i: *Kirkegårdskultur* 1991 nr. 1, s. 4-17.
- Ø. Ekroll: Mellomalderse kyrkjestader, i: *Kirkegårdskultur* 1991 nr. 1, s. 19-25.
- H. Klingberg og Aud Wefald: *Bevaringsarbeid på kirkegårder* (praktisk veiledning), foreløpig utgave 1994, mangfoldiggjort.

- Riksantikvarens informasjonsblader:
- 3.3. *Overflatebehandling: Støpejern*
- 3.3. *Overflatebehandling: Fjerning av lav og mose på stein*
- 2.1.2. *Kirkens omgivelser: Bevaring. Kirkegårdsutvidelser*
- 2.1.3. *Kirkens omgivelser: Servicehus ved kirkene*
- 2.1.4. *Kirkens omgivelser: Kirkebakken*